

Musiqi təhsili və maarifçiliyi

NAXÇIVAN MUSİQİ MƏDƏNİYYƏTİNDƏ YALLI RƏQSİ (ardı)*

Amil ƏSGƏROV

Məcmuədə ikinci növ yallılar "rəqs-yallı" adlandırılır. "İkinci növ yallılar isə, müəyyən əhval-ruhiyyəni, xüsusən qəhrəmanlığı, gumrahlığı, gəncliyi və cəldliyi ümumi şəkildə tərənnüm edən rəqs-yallılardır. Bu yallılara "Dönəyallı", "Siyaqutu", "Tənzərə", "Urfanı" və qalan yallılar daxildir" [1, 8].

Bayram Hüseynlinin Yallı ilə bağlı maraq doğuran fikirlərindən biri də musiqi müşayiəti məsələsirdir ki, bu məsələ bilavasitə yallılardan ifaçılıq xüsusiyyətinə aiddir. Belə ki, müəllif yallılardan musiqi müşayiətinə görə iki yere bölür:

1. Mahnı müşayiəti ilə ifa olunan yallılar;
2. Musiqi müşayiəti ilə ifa olunan yallılar. [1, 8].

Daha sonra B.Hüseynli yallı müşayiətinin bu iki növünün maraqlı izahını verir. Elmi baxımdan bu maraqlı təsnifata münasibət bildirərkən, qeyd etmək istəyirik ki, bizim də yallılardan müşayiətinə dair təsnifatımız vardır.

B.Hüseynlinin daha bir fikri yallı rəqlərinin tarixini və ifaçılığını əlaqəli öyrənmək baxımdan çox maraqlıdır. Onun fikrincə, yallılar "ritmli küy" ilə də müşayiət olunur. "Ritmli küylə müşayiət bir neçə növ olur. Bura yallı gedərkən rəqəslərin çəpik çalmasından, yarıdakı rəqs yoldaşı ilə əl-ələ vurmasından, öz buduna vumasından, ayaq döyməsindən, çırtma çalmasından alınan ritmli küylər, yallıda istifadə olunan atributların (çomaq, çubuq, qamçı və sairə) zərbindən alınan ritmli küylər və eləcə də tamaşaçıların əl vumasından, çırtma çalmasından, ayaq döyməsindən alınan ritmli küylər daxildir." [1, 9]. Beləliklə, B.Hüseynlinin "ritmli küy" adlandırdığı müşayiətin aşağıdakı növləri vardır:

- Yallı gedənlərin çəpik və ya çırtma çalması; rəqs yoldaşı ilə əl-ələ vurma; ayaq döyməsi;
- Tamaşaçıların çəpik və ya çırtma çalması, ayaq döyməsi,

- Atributların (çomaq, çubuq, qamçı və sairə) zərb ilə vurulması.

Naxçıvan yallılarının daha bir təsnifatını Əqidə Ələkbərova [4] bu şəkildə göstərmişdir:

1. İfaçılıq tərkibinə görə: qanşiq, kişi və qadın ifaçılardan ibarət yallılar.
2. Xoreoqrafik məzmununa görə: süjetli və süjetsiz yallılar.
3. Musiqi kompozisiyasında hissələrin miqdarına görə: birhissəli, ikihissəli və üçhissəli yallılar.

Ə.Ələkbərova B.Hüseynlinin verdiyi təsnifata əsaslanaraq, müşayiətinə və ifa formalarına görə yallılardan təsnifatını bu şəkildə göstərmişdir:

I. Vokal-instrumental yallılar - süjetli və süjetsiz növlərə bölünür.

II. Instrumental yallılar - kişilərin ifa etdiyi və qanşiq ifaçı tərkibli yallılara bölünür.

1) kişilərin ifa etdikləri yallılar - süjetsiz yallılardır. birhissəli, ikihissəli və üçhissəli növlərə bölünür.

- birhissəli yallılar: "Hoynare", "Telo", "Şəril yallısı", "Dirqoi", "Cənəmbər";

- ikihissəli yallılar: "Köçəri", "Tənzərə", "El yallısı", "Üç ayaq", "Urfanı", "Xələfi", "Qaladan-qalaya", "Dərə sori", "Arzuman", "Kürdün ağı", "Popuri", "Cıncı-cıncı", "Sənəmi";

- üçhissəli yallılar: "Yerevani", "Ağır yallı", "Qələyi", "İki ayaq".

2) Qanşiq ifaçı tərkibli yallılar - süjetli yallılardır. "Qaz-qaz", "Çöpüdü", "Şərəney".

III. Vokal yallılar və ya dil yallılar - qadınların ifa etdikləri yallılardır. "Hağışta", "Ay gülüm ey", "Ah Nubar, Nubar".

Biz yallılardan elmi ədəbiyyatda öz əksini tapmış təsnifatından bəhrələnərək, yallılardan bölgüsünə yenidən nəzər salmışıq. Fikrimizcə, yallı rəqlərini müşayiət baxımından 5 növə bölmək mümkündür:

* Bax: Musiqi Dünyası, 1/74, 2018, səh. 35-39.

1. Oxuma ilə (vokal) ifa olunan yallı rəqsləri;
2. Çalğı aletləri ilə (instrumental) ifa olunan yallı rəqsləri;
3. Oxuma və çalğı ilə birlikdə (vokal-instrumental) ifa olunan yallı rəqsləri;
4. Əl çalmaq və ya çırtma ilə (özünümüşayiet ilə) ifa olunan yallı rəqsləri.

5. Atributiv müşayietlə ifa olunan yallı rəqsləri.
Müşayiet xüsusiyyətinə görə birinci qrupa daxil olan yallı rəqslərinə Naxçıvanda xalq arasında "dil yallı", "dil yallısı" da deyilir. İkinci (instrumental) müşayiet növünə aid olan yallılar istisna olmaqla, digər müşayiet növləri ilə ifa olunan yallılar "mahnı-rəqs" səciyyəsi daşıyır. Başqa sözlə, bu yallıları "mahnı-rəqs" adlandırmaq və ya "mahnı rəqsləri" ümumi adı altında birləşdirmək mümkündür. Çünki belə müşayietlərə malik olan yallı nümunələri musiqi folklorunun iki janr xüsusiyyətini özündə birləşdirir: mahnı və rəqs. Bu baxımdan, B.Hüseynlinin "mahnı müşayietli ilə ifa olunan yallılar" fikri də maraqlıdır. Belə ki, "mahnı-rəqs" kimi ifa olunan yallılara artıq mərasim sinkretizminin qədim nümunələri kimi yanaşılmasını təklif edirik.

Yallıların ifaçılıq aspektini araşdırdıqda, belə nəticəyə gəlik ki, tarixi baxımdan ən qədim müşayiet forması əl çalmaq, çırtma çalmaq və atributlar ilə müşayietdir. Belə ki, istər qədim mərasim mahnıların və rəqslərinin, istərsə də yallıların ifası zamanı musiqi aletləri ilə müşayiet nisbatən sonrakı əsrlərin məhsuludur. Mərasim icrasında ən qədim müşayietədiçilən alət insan əlləri olmuşdur. Atributlarla müşayiet isə xalqın əmək məşğuliyyətinin və məişət həyatının təsiri ilə meydana gəlmişdir. Belə ki, musiqi folkloru xalqın mərasimlərlə, xalqın əmək fəaliyyəti, məişəti və həyat tərzii ilə bağlı şəkildə yaşamış və inkişaf etmişdir. Bu baxımdan yallıların ifasında çomaq, qamçı, çubuq, tas, küp, dolab kimi əmək və məişət vasitələrindən istifadə olunması yallıların tarixi qədimliyinə və etnomədəni mahiyyətinə dəlalət edir.

Yallıların musiqi müşayietli - yallıların müşayiet edən çalğı aletləri haqqında tədqiqatlarda kifayət qədər əhatəli izahlar yer almışdır. Naxçıvan musiqi folklorunda geniş yayılmış nəfəsli aletlər - zurna, balaban, tulum, tütək, yan tütək; zərbli aletlər - nağara, davul, dümbək aletləridir. Bu nəfəsli və zərbli aletlərdən ibarət çalğı dəstəsi - iki və ya daha artıq aletlərdən təşkil olunmuş ansambllar (zurna və davul, iki zurna və davul, və s.) yallıların müşayietində apancı yer tutur.

Məsələn, B.Hüseynli yallıların müşayiet edən ansambli haqqında belə yazmışdır: "Yallıların instrumental musiqi müşayietli müxtəlifdir. Bəzən yallı müşayiet edən bir dəstə musiqiçiləri də bilavasitə rəqsədə iştirak edir. Çox vaxt isə musiqiçilər dəstəsi yallıda iştirak etməyib, onu yalnız kənardan müşayiet edirlər. Yallı müşayiet edən musiqiçilərin və ansamblların tərkibi müxtəlifdir. Ən geniş yayılmış və daimi ansambllardan biri üç ifaçıdan - iki zurnaçı və bir nağara çalandan ibarət olan musiqiçilər dəstəsidir... Qədim zamanlarda yallılar bir zurna ilə bir nağaranın, bir balabanla nağaranın, iki tulum, bir balaban və nağaranın, yaxud tulumçular dəstəsi ilə bir nağaraçılardan ibarət olmuşdur" [5, 11].

Qeyd etmək lazımdır ki, bütün bu aletlər haqqında musiqiçilərdə kifayət qədər geniş tədqiqatlar aparılmışdır: aletlərin təsnifatı, yaranma tarixi, hazırlanma qaydası, quruluşu, çalınma texnikası, yayılma arealı ilə bağlı geniş məlumat elmi ədəbiyyata daxil olmuşdur.

Göstərilən aletlər sırasında zurna, balaban, tütək, nağara kimi aletlər peşəkar musiqi ifaçılığında layihli yer tutmuşdur. Həmin aletlər həm musiqi təhsili sistemində daxil edilərək tədris olunur, həm də bəstəkar yaradıcılığında tətbiq edilir. Lakin Naxçıvan musiqi folklorunda özünəməxsus yeri olan tulum və davul aletlərinin bir qədər diqqətdən kənarda qaldığını deyə bilərik.

Ən qədim, nəfəsə çalınan çalğı aletlərindən olan tulum hazırda Azərbaycanda, əsasən, Naxçıvan Muxtar Respublikasında rast gəlinir. Alimlərimiz tulumun yaranma tarixini sinifli cəmiyyətin ilk dövrlərinə aid edirlər. Hazırda tulumun müxtəlif növləri fərqli adlarla Qafqaz, eləcə də bir sıra Avropa xalqları arasında geniş istifadə edilir. Məşğul olan kəçəri tayfalar tulumdan çox istifadə etmişlər. Səs təmri zamanın səsinə bənzədiyi üçün bəzən ona "tulum zurnası" da deyilib. Tulum, əsasən, solo aleti kimi, bəzi hallarda isə balabançılar dəstəsində istifadə edilir.

Bütün bunlarla yanaşı, fikrimizcə, tulum aletinin tədqiqi və tətbiqi məsələlərinin genişləndirilməsi vacibdir. Ümumiyyətlə, Naxçıvan musiqi folklorunda çalğı aletlərinin xüsusi olaraq öyrənilməsinə böyük ehtiyac vardır. Hazırda fəaliyyət göstərən xalq musiqi ifaçılarından zurna, balaban, tütək, tulum və müxtəlif zərb aletlərdən ibarət ansamblların çalğısından yallı və digər rəqs melodiyalarının nota yazılması, onların musiqi məzmunu - melodik, ritmik və xoreoqrafik - ifaçılıq xüsusiyyətlərinin qarşılıqlı əlaqəli təhlili musiqiçilərinin qarşısında duran perspektiv məsələlərdən biridir.

Yallı rəqs sinkretik bir sənət növü olduğuna görə, apanlan tədqiqatlarda musiqi, ritm, söz, çalğı aletləri, rəqs hərəkətləri ilə qarşılıqlı əlaqədə çıxış edir, demək olar ki, yallılar musiqi folklorunun mahnı və rəqs janrlarını özündə birləşdirdiyinə görə, onun vokal-instrumental xüsusiyyətləri ilə yanaşı, xoreoqrafik təsviri də vacibdir və bütün bu cəhətlərin kompleks şəkildə tədqiq olunması vacibdir.

Qeyd edək ki, Azərbaycanın bölgələrində Yallı rəqsləri ad, melodiya, ifa variantları ilə geniş yayılmışdır. Variantlılıq Yallı rəqslərinin əsas yaşama və yayılma xüsusiyyətlərindən biridir. Bu baxımdan, Naxçıvan yallıların istər Naxçıvan ərazisində, istərsə də

Azərbaycanın digər bölgələrində variantlı şəkildə mövcud olması elmi baxımdan maraqlıdır. Belə ki, bu variantlılıq Yallı rəqslərinin ifaçılıq, melodiya, ad baxımından müxtəlif və zəngin olduğunu təsdiqləyən faktlardan biridir. Digər tərəfdən, Yallı rəqslərinin variantlılığı Naxçıvanda yayılan Yallı nümunələrinin etnomusiqi xəritəsini və dialekt növlərini müəyyən etməyə əsas verir.

Ümumiyyətlə, variantlı quruluşuna görə maraqlı doğuran yallı melodiyanın çoxdur. Not yazılanaqda yallı variantlarının müqayisəsi onların forma, melodik, ritmik quruluş xüsusiyyətlərinin oxşar və fərqli cəhətlərini üzə çıxarmaq üçün zəngin tədqiqat materialıdır. Bu cür müqayisəli təhlillərin aparılması yallı melodiyanın ən arxaik nümunələrinin zaman və məkandan asılı olaraq dəyişikliyi uğramasını, təkmilləşməsinə, geniş inkişafı nümunələrinin yaranmasını təsbit etməyə imkan verir.

Naxçıvan yallıların tədqiqi istiqamətində aktual məsələlərdən biri də yallıların türkdilli xalqların mədəniyyəti kontekstində tədqiq olunmasından ibarətdir ki, bunun da prioritet cəhətlərindən biri Azərbaycan və Türkiyə yallı rəqslərinin müqayisəli araşdırılmasıdır.

Son illər Azərbaycan və Türkiyənin qarşılıqlı mədəni əlaqələrinin genişlənməsi musiqiçilərinin genişləndirilməsi və etnomusiqiçilərinin tədqiqatlarına, bu tədqiqatların problem və mövzu dairəsinə öz müsbət təsirini göstərmişdir. Belə ki, Azərbaycan və Türkiyə xalqlarının ənənəvi musiqi əlaqələrinin tədqiqi sahəsində atılan bir sıra addımlar ümumtürk-musiqi etnologiyasının yeni nəzəri nəticələrinə səbəb olmuşdur.

Azərbaycan və Türkiyə xalqlarının ənənəvi musiqinə məxsus növ və janrların, instrumental musiqi ifaçılığının, mərasim musiqisinin və mahnı-rəqs musiqisinin tədqiqinə, bu bütövlüyyə ifaçılıq kontekstində yanaşılmasına əsas verən amillər sırasında təkcə regional yaxınlığı şamil etmək doğru olmaz. Bu baxımdan, Naxçıvanın Yallı rəqs-mədəniyyətinə türk etno-mədəni arealında, o cümlədən, Türkiyə etnomusiqi təfəkkürü ilə müqayisədə yanaşılmasını müasir elmi-nəzəri mövqedən aktual və zəruri vəzifə hesab edirik.

Azərbaycan Yallı mədəniyyətinin Türkiyə yallıların müqayisəsində bu arealların konkret nümunələrinə, janr əlamətlərinə (nə qədər ümumi olsa belə) əsaslanmaq türkologiyanın prinsipləri baxımından daha düzgün yanaşma olar. Lakin Yallı rəqs janrının Azərbaycan-Türkiyə əlaqələrində öyrənilməsi təkcə Naxçıvan yallı ənənəsinin əhatə edərə, bu zaman tədqiqatın yalnız "Naxçıvan və Türkiyə Yallı rəqslərinin müqayisəli öyrənilməsi" istiqamətində apanılması mütəqəyd olunmalıdır.

Qarşıda dayanandan məsələlərdən biri də müqayisəli təhlillərin Türkiyənin hansı bölgəsinə məxsus rəqs musiqisi əsasında aparılmasıdır. Türkiyə etnomusiqiçilərinin tədqiqatlarından məlum olduğu kimi, bu ölkədə bir neçə Yallı növü yaşayır. Bu növlər Türkiyənin bölgələri, ifa qaydaları, müşayietli, adları və melodiya ilə seçilir. Biz Naxçıvan və türk xalqlarının, o cümlədən, Naxçıvan-Türkiyə musiqi əlaqələrinin müqayisəli öyrənilməsində bu qənaətə gəlmişik ki, müasir dövrdə xalqların musiqi irsinin

müqayisəli öyrənilməsi musiqiçilərdən bir çox məsələlərə həssas və dəqiq münasibət tələb edir ki, bunlardan biri də, Naxçıvan-Türkiyə yallıların ifaçılıq aspektlərinin müqayisəli öyrənilməsidir. Əlbəttə, Azərbaycanda da, Türkiyədə də yallı mədəniyyətinin müxtəlif lokal areal ənənələrinə malik olması həqiqətdir və bu tarixi-mədəni həqiqət musiqi-türkoloji tədqiqatlarda və müqayisəli təhlillərdə də nəzərə alınmalıdır. Bu mənada, biz Naxçıvan bölgəsinin Yallı rəqslərinin müqayisəli araşdırılmasına türk etnomusiqi kontekstində yanaşar, bu kontekstə digər türk xalqlarını deyil, Türkiyə türklərini aid edirik.

Naxçıvan və Türkiyə Yallı rəqs musiqisinin müqayisəli tədqiqinə əsas verən obyektiv amilləri aşağıdakı kimi qruplaşdırırıq:

- Etnik tarix, etnik soykə və etnik mədəniyyətin tarixi-genetik bağlılığı;
- Etnomusiqi təfəkkürünün tarixi-mədəni və etnogenetik qohumluğu;
- Etnoqrafik ənənələrdə və mərasim ənənələrində eynilik, ümumilik və oxşar cəhətlər;
- Nov və janr adlarında, ifa tərzii və üslublarında eyni, ümumi və oxşar cəhətlər;
- Musiqi ifadə vasitələrinin - forma, melodiya, intonasiya, məqam, ritm - etno-mədəni və etno-semantik əlaqələri;

- İki ölkə xalqları arasında musiqi əlaqələrinin təfəkkür-tipoloji və tarixi-mədəni səviyyələrdə mövcudluğu;

- Hər iki ölkənin uyğun melodiya tiplərinin, oxşar musiqi aletlərinin, oxşar mahnı-rəqs yaradıcılığının mövcudluğu.

Ümumi kriteriyalarla yanaşsaq, Naxçıvan və Türkiyə yallıların tarixi, etno-mədəni, ifa-ənənə, musiqi-dil-intonasiya baxımından eyniköklüdürlər və vahid türk-mədəni sistemində daxildir.

Yallı rəqslərinin toplanması, nota yazılması, nəşr olunması və tədqiqi istiqamətlərində XX əsrin II yarısından XXI əsrin ilk onillikləri əhatə olunmaqla, yeni bizim günlərə kimi böyük işlər görülmüşdür. Bura Naxçıvan yallı ansambllarının çıxışları arasında çəkilmiş video klipləri, sənədli filmləri, konsertlərin çəkilişlərini də əlavə etsək, deyə bilərik ki, Naxçıvan yallıların toplanması, yazılması və öyrənilməsi müəllim bir istiqamət kimi formalaşmışdır. Lakin yallıların yaşadılması, gələcək nəsillərə ötürülməsi və beynəlxalq miqyasda təbliği məqsədilə bu işlər daha da genişləndirilməlidir.

Azərbaycanın mərasim mədəniyyətində böyük rolunu alan Yallı rəqsində musiqi, söz və hərəkətin qarşılıqlı təsirini və əlaqəsini nəzərə alaraq, hər bir yallının təsviri, xoreoqrafik quruluşu, söz mətni, musiqisi partitura şəklində bir-birilə əlaqəli şəkildə yazılmalı (audio-video və not yazısı paralel olaraq), tarixi və nəzəri baxımdan öyrənilməlidir. Bunun üçün Naxçıvanın ərazisini və Azərbaycanın rayonlarını, türkdilli ölkələri - bütün yallı areallarını əhatə edən iri miqyaslı ekspedisiyaların təşkili, mütəxəssislərin birgə əməkdaşlığı vacibdir. Yalnız bu cür geniş tədqiqat və təbliğat nəticəsində yallıların audio-video, not və tədqiqat

materialan ilə təchiz olunmuş ensiklopedik nəşrinin hazırlanması Azərbaycan musiqi mədəniyyətində, eləcə də azərbaycançılıq, türkçülük təfəkkürünün

formalaşmasında ən qədim mərasim mədəniyyətinin təzahürü olan yallı rəqsinin rolunu və əhəmiyyətini nümayiş etdirir.

ƏDƏBİYYAT

1. Hüseynli B.X. Azərbaycan xalq rəqs melodiyaları. I dəftər. Yallı. Bakı, Azərneşr, 1965, 42 s.
2. Гусейнли Б.Х. Азербайджанская народная танцевальная музыка: Автореф. дис... канд.искусств. - Б., 1966. - 24 с.
3. İsazadə Ə.İ. Məmmədov H.H. Xalq mahnıları və oyun havaları. II dəftər. B.: 1984.
4. Алекперова А.М. Хороводные танцы Яллы Нахичеванской зоны. Автореферат дисс. Канд. Искусствоведения. Б.: 1994. 23 с.
5. Məmmədli Ə., Məmmədli K. Naxçıvan - Şərur el yallıları. Naxçıvan, "Əcəmi", 2015. 276 s.
6. Naxçıvan Ensiklopediyası. II c. İkinci nəşr. - Naxçıvan, 2005, 380 s.

7. Aslanov E.M. El-oba oyunu xalq tamaşası. Deyim və adların izahlı söz kitabı. B.: 1984.
8. <<http://karabakhmedia.az/main/10143-qedim-azerbaycan-tayfalarinin-ritual-reqsi-yall.html>>; <<http://ebooks.azlibnet.az/book/Tf8qcd6P.pdf>>
9. <<http://medeniyyet.az/page/news/12633/Yalli-reqs-yoxsa-ayin.html>>
10. <<http://www.aqra.az/az/yalli-adlarinda-q%C9%99dim-dilimiz-v%C9%99-tariximiz>>
11. Həsənov K.N. Azərbaycan qədim folklor rəqsləri. B.: İşıq, 1988, 130s. Həsənov K.N. Qədim Azərbaycan xalq rəqsləri. B.: 1983.
12. Seyidov M.M. Azərbaycan xalqının soykökünü düşünərkən. Bakı: Yazıçı, 1989, 496 s.